

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD”UN DİLİNDƏ FEİLİN ŞƏKİLLƏRİ

İlhamə Məhəmməd qızı Babanlı
Bakı Dövlət Universiteti
kiçik elmi işçi
babanlyilhame@gmail.com

XÜLASƏ

Məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində istifadə olunan feilin şəkillərindən bəhs olunur. Burada vurğulanıb ki, Azərbaycan dilçiliyində geniş öyrənilən feilin şəkil kateqoriyası bu gün də bir çox müzakirələrə səbəb olur. Ümumiyyətlə, protürk dilində feilin şəkil kateqoriyası kifayət qədər inkişaf etmiş səviyyədə idi. Biz bunu bu kateqoriyanın bütün formalarının təzahür etdiyi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının təmsalında görə bilirik. Həmin formalardan bəziləri ədəbi dil normaları çərçivəsində istifadə olunur, qalanları isə yalnız dialekt faktları kimi diqqəti cəlb edir.

Açar sözləri: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, feilin şəkilləri, tədqiqat, qrammatika, türkologiya, dil, yazılı abidə

Feilin şəkil kateqoriyası Azərbaycan dilçiliyində geniş şəkildə tədqiq edilmiş və müzakirələrə səbəb olmuş sahələrdəndir. M.Rəhimov “Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi” (17) adlı monoqrafiyasında bu mövzunu xüsusi şərh etmişdir. Həmçinin K.Ramazanovun Naxçıvan MR-in dialektləri əsasında yazdığı “Feilin şəkilləri” tədqiqatı da mövzu ilə bağlı dəyərli əsərlərdir. Qeyd edək ki, müxtəlif tədqiqat əsərlərində feil şəkillərinin sayı da fərqli göstərilmişdir: Ə.Dəmirçizadə, F.Zeynalov 5, M.Şirəliyev 6, H.Mirzəzadə 7, M.Hüseynzadə 7, 8, Z.Budaqova 8, İ.Əfəndiyev 9, Z.Tağızadə 10 feil şəkli olduğunu qeyd etmişlər. Son illərin ənənəvi bölgüsündə isə feilin altı şəkildən (əmr, xəbər, lazım, vacib, arzu, şərt) bəhs edilir (2, 120).

Elmlər Akademiyasının nəşr etdiyi “Azərbaycan dilinin qrammatikası” əsərində feilin 6 xüsusi (əmr, xəbər, arzu, vacib, şərt, lazım) və iki ümumi şəkli (sual, şərt) göstərilir (4, 175).

Digər türk dillərində də mövcud təsnifatda say fərqləri özünü göstərir: türk dilində 9 (geniş zaman, indiki zaman, görülən keçmiş zaman, öyrənilən keçmiş zaman, gələcək zaman və əmr, şərt, arzu, vacib şəkilləri) (29, 274), türkmən dilində 4 (əmr, arzu, şərt, vacib) (25, 147), qaqauz dilində 5 (xəbər, əmr, arzu, şərt, vacib) (23,177), tatar dilində 6 şəkil (xəbər, əmr, arzu, şərt, güzəşt modallıq, şərtli dilək) göstərilir (26,99-163). N.K.Dmitriyev başqırd dilində 5, A.A.Yuldaşev başqırd dilində 6, N.T.Sauranbayev qazax dilində 4, A.N.Kononov türk dilində 5 şəkil ayırır. N.A.Baskakov qaraqalpaq dilində 4 (xəbər, şərt, arzu, əmr), E.N.Nəcip uyğur dilində 3 (əmr-arzu, xəbər və şərt) şəkillərini göstərir. Türkoloqların əksəriyyəti feilin 3 əsas şəklini qəbul edir: xəbər, əmr, şərt; fikir ayrılığı arzu, vacib, niyyət, qeyri-müəyyən, təsdiq şəkilləri üzərindədir. Konkret dillər üzrə türkoloqların baxışları iki istiqamətdədir: semantik və genetik-semantik (27, 30).

Protürk dilində feilin şəkilləri artıq kifayət qədər inkişaf etmiş səviyyədə idi (24). B.Sereberennikov və N.Hacıyevanın “Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası” əsərində feilin arzu, əmr, şərt, vacib şəkilləri göstərilir, feilin zamanlarından isə ayrıca bir kateqoriya kimi bəhs olunur. Bu tədqiqatlarda eyni zamanda həm “feilin formaları”, həm də “feilin şəkilləri” terminindən istifadə edilmişdir. Biz son dövrlərdə daha çox ənənə halı almış “feilin şəkilləri” terminindən istifadə etməyə üstünlük verdik və feilin əmr, xəbər, arzu, vacib, lazım, şərt şəkillərini tədqiqata cəlb etdik.

Əmr şəkli

Feilin əmr şəkli əmr, xahiş, arzu və s. anlamları ehtiva edir. Feilin bu şəkli söz kökünə şəxs şəkilçisi artırmaqla düzəlir. Burada hərəkətin icrası təkcə əmr deyil, xahiş, buyuruq, tapşırıq, öyüd əsasında baş verir. Feilin şəkillərini geniş tədqiq edən M.Rəhimovun fikrincə, “II şəxsdə bir qayda olaraq daha çox əmr, buyuruq, təkid, I şəxsdə təhrik, sövqetmə, niyyət, çağırış, III şəxsdə isə əmrlə yanaşı, alqış, arzu, qarğış çalarları qabarıq şəkildə çıxış edir” (17, 10). “Əmr ifadə edən hər hansı bir feil mənaca nisbətən gələcək zamanı bildirir, çünki əmr müəyyən bir işin icra olunması üçün edilir. İşin icrası isə əmrdən bir saniyə sonra başlanıla bilər, bir il sonra da başlanıla bilər” (11,187).

Əmr şəkli tarix boyu çoxformalılığı, rəngarəngliyi ilə diqqəti çəkmişdir. Bununla bağlı M.Rəhimov yazır ki, “əgər feilin bir sıra şəkilləri (məsələn,

şərt, arzu, lazım) tarix boyu əsasən bir formaya malik olaraq çoxmənalılıqdan vahid bir mənaya doğru inkişaf edib təkmilləşirsə, əmr şəkli malik olduğu mənə xüsusiyyətlərini əksər halda mühafizə edərək çoxformalılıqdan vahid formaya doğru inkişaf etmiş, bu zəmin əsasında ədəbi dilimizdə təşəkkül tapmışdır” (17, 7). Dastan üzərində apardığımız araşdırmalar da M.Rəhimovun haqlı olduğunu göstərir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında əmr şəkli öz zənginliyi, formadüzəldən şəkilçilərinin müxtəlifliyi ilə seçilir. Bu şəkilçilərin bəziləri bu gün geniş işlənirsə, əksəriyyəti arxaıkləşmişdir.

I şəxs tək şəxs şəkilçisi—*ayın/-əyin, -ayım/-əyim*; I şəxs cəmin şəxs şəkilçisi: *-alum/-əlim, ayım/-avuz /-əvüz* və s. Yalnız oğul yollarından dönməyəyim! (12, 42); *Xan babamın qatına bən varayım; Ağır xəzinə, bol ləşkər alayın; Azğın dinli kafirə bən varayım* (12, 42); *Qara polat uz qılıcım çalayın; Azğın dinli kafirdir, başaların kəsəyin.; Dönə-dönə savaşıyın, dönə-dönə çəkişəyin; Qılıc çalub baş kəsdüğüm görgil, ögrəngil,; Qara başınə düşəndə gərəklüdür, – dedi* (12, 68).

Gəlin Dirsə xanı turalım, ağ əllərin ardına bağlayalım, qıl sicim ağ boynuna taqalım, alubanı kafir ellərinə yönələlim” – deyü Dirsə xanı tutdılar(12,43).; *Gəlin, kəsım kəsəlüm!*-dedilər (12, 90).

Göründüyü kimi, I şəxsdə paralel olaraq 2 şəkilçi işlənir *ayın,- ayım*. Akademik T.Hacıyev bununla bağlı yazmışdır: “Bu paralellik iki şərtlə bağlı ola bilər: 1. Ola bilər ki, Azərbaycan xalq dilinin əsasında duran tayfa dillərindən heç biri hələ qalib gəlməyib, hər biri özünü hiss etdirir; 2. Ola bilər ki, bu paralellərdən biri IX-XI əsrlərdə gələn türklərin dillərinin təsiridir, hələ qaynayıb-bərkiməyib” (10, 113-116). Biz də T.Hacıyevin bu mülahizəsini qəbul edirik.

-ayım/-əyim I şəxs əmr şəkilçisinin 1920-1937-ci illərin ədəbi-bədii əsərlərində işləndiyi müşahidə edilir. Tərcümə əsərlərində də bu forma özünü göstərir. Feilin əmr şəklinin I şəxsinə ifadə edən *-ayım/-əyim* şəkilçisi xalq dilinə keçməmiş, yalnız yazılı dildə türk dilinin təsiri olaraq süni şəkildə işlənmişdir. Odur ki, 1937-ci ildən sonra artıq ədəbi dilimizdən çıxmışdır (5, 248).

“*-ayım,-əyim* forması müasir türk dillərindən qaqauz, qumıq, tatar, türk, başqırd və s. ədəbi dilində arzu-əmr çaları yaradan qrammatik vasitə kimi sabitləşmişdir” (19, 93). *-ayın, -əyin* şəkilçisi isə H.Mirzəzadənin fikrinə görə,

“XIX əsrə qədər öz işləkliyini mühafizə etmişdir; müasir şivələrimizdə bu şəxs şəkilçisinin qalığını görmək mümkündür” (16, 231). O, *-ayın, -əyin* şəkilçisinin dastan mətnində həm 1-ci şəxsin təki, həm də cəmini ifadə etdiyini bildirmişdir .

-ayın, -əyin şəkilçisi “Kitabi-Dədə Qorqud”da olduğu kimi, “Dastani- Əhməd Hərəmi”, eləcə də “Vərqa və Gülşə” əsərlərinin dilində də əmrlə yanaşı, arzu məzmunu da bildirir: *Kim qılayın Vərqanun ömrünü kəm; Səni bir dəxi alayın, gedəyin. Nə kim sən bana etdün, bən edəyim* (19, 94).

“Dastani-Əhməd Hərəmi”nin dilində də birinci şəxsin həm təkində, həm də cəmində *-ayın, -əyin; -ayım, -əyim; -alım, -əlim* şəkilçilərindən istifadə edilmişdir: *“Səni bən dəxi alayın, gedəyin, Bana etdügün işi bildirəyin; İzafət bən quluna ver gedəyim, Nəyə gəldi xəbərlərin sorayım; Yigit aydur ki, qızı gizləyəlim, həramiyi yaluguz gözləyəlim”* (7, 583).

Əlinin “Qisseyi-Yusif” poemasının dilində *-ayın, -əyin* birinci şəxsin təkini, *avuz, -əvüz* birinci şəxsin cəmini, *-alım, -əlim; -ayım, -əyim* şəkilçiləri isə birinci şəxsin həm təkini, həm də cəmini bildirir: “İbn Yabinni bən andan çağırayın; Qulımıza kalə qumaş almayavuz, Bu satuya hərgiz razı olmayavuz; Dilərisən, buyurğıl, bən varalım, Aləm içrə qurtları bən dərəlim; İkiləmiz pütخانəyə biz girəlim, Sənəm halın-əhvalın biz soralım; Övladımı toyanca bən görəyim; Bizlər dəxi aña bəndə olayım imdi” (7, 519-520).

I şəxs cəminin morfoloji əlaməti olan *-alım/ -əlim* - “materiallar bu şəkilçilərin bütün dövrlərdə bir səviyyədə işləndiyini göstərmir. Müasir canlı danışq dili də bunun ümumxalq dilinə dərin nüfuz etmədiyini göstərir” (16, 229).

A.Əlizadə *-alım/ -əlim* şəkilçisindən bəhs edərkən göstərmişdir ki, ümumtürk xarakterli qədim forma olan bu şəkilçinin yerində XVIII əsrdən sonra – *aq/-ə* forması möhkəmlənmişdir. XIX əsrdən Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən bu formaya sovet dövrü ədəbi dilində yenidən təsadüf edilir və 1937-ci ilə qədər az da olsa, işlənir (5, 248).

Bu mövzuda T.Hacıyev haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, “hər qrammatik şəkilçi fəaliyyət dairəsi kiçildikdə və işləklikdən çıxmağa başladığında o, izsiz-əsərsiz itmir və birdəfəlik getmir...Bədii əsərlərdə ara-sıra işlənir” (9, 158). Buna misal olaraq alim əmr şəklinin bir əlaməti kimi işlənmiş *-alım, -əlim* şəkilçisinin A.Səhhətin poeziya dilində işlənmə məqamlarına diqqət etmişdir: *Qalxalım, biz dəxi bir ad edəlim* “Digər tərəfdən, şəkilçi morphem

öz “mənliyini” itirmiş və kök morfemdə daşlaşmışdır; yeni morfem modallıq münasibəti bildirir”. *Tutalım, çox ağıllı tacirsən* (9, 158).

-ayın, -əyin və -alim, -əlim şəkilçilərindən Göytürk dilində arzu şəklinin şəkli əlaməti kimi bəhs edən Ə.Rəcəbli yazır: “Türkoloqların əksəriyyəti bu fikirdədir ki, həmin şəkilçilər feilin arzu şəklini düzəltməyə xidmət edir. Lakin Azərbaycan dilçilərinin fikrinə görə, *-ayın, -əyin və -alim, -əlim* şəkilçiləri feilin əmr şəklinin birinci şəxsinin formadüzəldən şəkilçisidir. Ə.M.Dəmirçizadə, M.A.Şirəliyev və H.İ.Mirzəzadə bu fikri xüsusi müdafiə edirlər” (13, 131). Biz də ənənəyə sadıq qalıb bu şəkilçilərdən əmr şəklinin əlaməti kimi bəhs etdik.

-avuz /-əvüz: “*Baq, baq! Şimdiyə dəkin Qazanın evin bilə yağma edərdik. Şimdi neçün bilə olmayavuz?*” – *dedilər*. (12, 109); *Bəglər ayıldılar*: “*Bunun müdarası oldur kim, Qazanı çıxaravuz, anlara bərabər edəvüz*” (12, 107).

-avuz /-əvüz: şəkilçisi iləbağlı Ə.Dəmirçizadə yazır: “Şəxsi kitabxanamızda olan bir sıra əlyazması qrammatik təhlil kitablarında *-avuz /-əvüz* şəkilçisinə çox təsadüf olunur. Belə məlum olur ki, bu şəkilçi ümumxalq Azərbaycan dilinin ilk dövrlərində türk tayfa dillərindən birinə mənsub bir ünsür kimi işlənmiş, lakin o qədər də ümumiləşdirilməmiş və nəticədə sıradan çıxmışdır. Bu şəkilçinin müasir Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində (Ermənistan SSR Oxdə, Davuz kəndlərində) işləndiyini 1939-cu ildə Yerevan Pedaqoji İnstitutu Azərbaycan şöbəsinin tələbələri mənə bildirdilər” (6, 102). Bakı dialektində *-egün, -egüz* şəklində bu şəkilçi ilə rastlaşırıq: *Gəlin gedəgüz, gedəgün* (18, 199).

“Dastani-Əhməd Hərəmi”nin dilində I şəxs cəm əmr şəklinin şəkilçisi kimi *-avuz, -əviz, -yavuz, -yəviz* şəkilçiləri də qeydə alınmışdır: “*Mübarək düğün edüb başlayavuz, Ana görə işimiz işləyəvüz*” (7, 583).

Bu şəkilçi orta əsrlərə aid yazılı abidələrin dilində işlənərək “əmr məzmunundan daha çox təklif, məsləhət, çağırış, nəsihət, xahiş, yalvarış, dua və s. bildirir: *Ertəki məclisdən ayıdauz xətər* (“Vərqa və Gülşah”); *Sənin qatında həm yalan deyəvüz* (Hekayəti-Qisseyi-Yusif bin Yəqub); *Mübarək düğün edib başlayavuz* (Dastani-Əhməd Hərəmi) (19, 96-97).

XVIII əsrdən etibarən isə Azərbaycan dilində əmr şəklinin I şəxs cəmini ifadə etmək üçün *-avuz, -əvüz* əvəzinə müasir ədəbi dilin qrammatik normasına çevrilmiş *-aq, -ək* forması artıq geniş miqyasda işlənməyə başlayır (17, 19).

II şəxs tək şəkilçisi -ğil, -gil; II şəxs cəm şəkilçisi -ın, -in, un, -ün/-iniz/-nuz

Aslan ilə qaplana bir oğul yedirdinsə, degil maña (12, 42); *Qara qıyma gözlərinə uyxu almış, açğıl axı* (12, 42); *Qalqubanı yerindən urı durğıl, yigitlərinə oxşağıl, boyına alğıl, oğluna uğrağıl, yanına alub, ava çıxğıl; quş uçurub, av avlayub, oğlunu oxlayub, öldürə görgil* (12, 41); *Qayuduban, baba, gerü döngil!; Altun ban evinə sürüb varğıl!; Qarıcıq olmuş anama umud olğıl!; Qara gözlü qız qardaşımı ağılatmağıl!; Qarıcıq olmuş anamı sızlatmağıl!* (12, 71).

XVII əsrin əvvəllərinə qədər ədəbi dilimizdə *-ğil, -gil* şəkilçisi normativliyini saxlamışdı. Sonrakı dövrlərdə isə şəkilçisiz forma müəyyənləşdi. “Dastani-Əhməd Hərami”nin dilində bu şəkilçi də qeydə alınmışdır: *Saqın bu razı kimsəyə deməgil, Bu sözi kimsəyə efaş eyləməgil* (7, 584).

H.Mirzəzadə feilin əmr şəklini düzəldən *-ğil, -gil* şəkilçisindən bəhs edərkən qeyd edir ki, “bu şəkilçi XVIII əsrə qədər, təxminən bütün türk dillərində müştərək olub, yazıda bir imlaya malik olmuşdur. Lakin sonralar əmr formasının tərkibindən ayrılaraq, əhəmiyyətini itirmişdir. Müasir canlı danışıq dilində bunun ancaq qalıqına rast gəlirik...XVIII əsrdən başlayaraq *-gil, -ğil* yazı dilində tamamilə zəifləyib itir. Canlı danışıq dilində olduğu kimi, yazı dilində də *-gilən* forması normalaşır” (16, 227).

Bəzən II şəxsin təkində əmr şəklinin müasir dilimizdə olduğu kimi, şəkilçisiz işlənməsi də müşahidə olunur:

Sən əsən ol, anam əsən olsun! (12, 72), *Çal qılıcı, ağam Qazan, yetdim*” – dedi (76, 73). *Sən bənim ünüm anla, sözüm dinlə* (12, 54) Göründüyü kimi bu sətirlərdə II şəxsin təki, şəkilçisiz işlənmişdir.

II şəxsin cəmi:

Nə dedigimi yetürün, geyünimləm mənim şahbaz atımı gətürün (12, 54); *Mərə, nə dedigim yetürün, Qara ayğırı gətürün!*-dedi (12, 56); *Adaqlusına aparın, görsün* (12, 58). *Bəglər, mənim dəxi haqqıma bir dua eylə.* – Bu sətirdə əmr şəklində olan *eyləyin* feili səsdeşümə nəticəsində *eylə* şəklində almışdır (*yih> y*) düşmüşdür.

Mərə, bazırğanlar, varın iqlim-iqlim arın. *Beyrəgin ölüsi-dirisi xəbərin gətürüb deşiz, ölümüdür?* (12, 58) - burada da həm *-in* şəkilçisinin ixtisarı (*arın*), həm də *-iniz* şəkilçisinin ixtisarı ilə rastlaşırıq (*deşiz*).

III şəxstək şəkilçisi *-sun, -sün*; III şəxsin cəmi *-sun, -sün+-lar, -lər*;

Dövlətsiz şərrindən Allah saqlasun, xanım, sizi! (12, 36); *On otuz on yaşınız dolsun!* (12, 36).; *Mənim anam mənim üçün qayırmasun!*; *Bir ay baqsun,-Bir ayda varmazsam, iki ay baqsun!*; *İki ayda varmazsam, üç ay baqsun!*; *Üç ayda varmazsam, öldüğimi ol vaxt bilsün!*(12,71); *Dəpəgöz aydır: Xoş, öylə olsun, Əvət, həm maña iki adam verin, yeməgüm bənim bişürsün, mən yiyəyim!*”- dedi (12, 90); *Hey, məni sevən yigitlər binsünlər, -dedi* (12, 54).

Müasir Azərbaycan dilinin qrammatik xüsusiyyətlərindən bəhs edən M. Hüseynzadə yazır: “...dilimizdə üçüncü şəxsi ifadə etmək üçün yalnız feilin əmr şəklində xüsusi şəkli əlamətə təsadüf edilir ki, bu da əmr şəklini feilin başqa şəkillərindən fərqləndirir” (11, 189).

Arzu şəkli

Feilin arzu şəkli ədəbi dilimizin yazılı abidələrində *-a/-ə* şəkilisi vasitəsilə düzəlib, arzu, istək, gərəklilik anlamlarını verir. Müasir dövrümüzə qədər öz əski formasını saxlamışdır. Bu xüsusda H.Mirzəzadəyə görə “Feilin arzu formasının belə sabit qalmasına baxmayaraq, az da olsa, bu formanın şəkilçisində bir qədər dəqiqlik əmələ gəlmişdir. Başqa sözlə desək, *-a, -ə, -ya, -yə* şəkilçisində məna müvaziliyi olmuşdur. Bir yerdə arzu, istək, başqa bir yerdə şərt, daha başqa münasibətdə feilin əmr forması kimi işlənmişdir” (16, 265).

Dastanda feilin arzu şəkli *-a/-ə* şəkilisi ilə düzəlib. Şöylə çalayım ki, günbədlə dardağan olasan”, - dedi (12, 92); *Qalqubanı yerimdən duram, derdim.;Qalın Oğuz bəglərindən əhdim bozam derdim...; Qalın Oğuz bəgləri üzərinə yığılub gəl, derdim* (12, 93); *Qanlı qoca aydır: “Oğul, sən qız istəməmişsən, bir cılasun-bahadır istəmişsən, anuñ arqasında yeyəsən-içəsən, xoş keçəsən!”* (12, 80); *Yarınkı gün zaman dönüb, bən ölüb sən qalıcaq tacım-taxtım saña verməyələr, -deyü soñumu añdım, ağladım., oğul!-dedi* (12, 66);.

Xanım baba, qorxuram səgirdərkən

Qoñur atıñ sürücdürəsən.

Savaşdüğün vaxtın kəndüñi tutdurasan.

Ğafillicə gözəl başın kəsdürəsən (12, 71).

Dastan mətnində bəzən –a şəkilliçisi qapalı saitlə də əvəzlənir.

Qormiyam səni, Qara polad uz qılıcum dartmayınca (12, 93).

Müasir dilimizdə feilin arzu formasının qüvvətəndirmək üçün -a, -ə, -ya, -yə şəkilisindən başqa feildən əvvələ *gərək* sözü də işlənilir. Amma dastan mətnində *gərək* sözü vacib şəklini yaradır.

Arzu şəklinin mürəkkəbi *idi* köməkçi sözlərinin iştirakı ilə düzəlir. “Moddallıq çaları yaradan *isə* ədatını feilin arzu şəklinə artırmaq olmur, bu, məntiq-cə də mümkün deyil” (11,199).

Qara polad uz qılıcum dartaydım,

Ğafillicə görkli başıq kəsəydim (12, 106).

“*Nolaydı, bu öləydi, birinə dəxi varaydım, umarımdan yaxşı-uyar olaydı*”, -*der*.

Ağca burclu hasarlarda tutulaydıñ, oğul, Altun-aqca gücinə salubanı səni qurtaraydım, oğul! (12, 77). *Ağca tozlu qatı yaylar dartışaydıq, Ağ yeləklü ötkün oxlar atışaydıq* (12, 97).

-a+ *imiş* formantı ilə yaranan feillərə dastan mətnində təsadüf etmədik.

Vacib şəkli

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində feilin vacib şəkli hərəkətin icrasının zəruriliyini bildirib, feilin təsriflənən və təsriflənməyən (məsdər) formasına *gərək* köməkçi sözünün qoşulması ilə düzəlmişdir. Beləliklə də, vaciblik, gərəklilik anlayışı formalaşmışdır: Məsələn, *Qanturalı aydır: “Baba, bu sözi sən maña diməmək gərək idiñ”* (12, 80).

Dilimizin Şəki, Zaqatala, Təbriz, Kəlbəcər, Oğuz şivələrində şivələrində -max məsdər şəkilliçisi + *gərək* sözünün birləşməsi ilə feilin vacib şəkli düzəlir. Məsələn, *getmax gerex* (20,61).

Abay Kunanbayevin dilində də *mak+kerek* forması ilə rastlaşırıq: “*Estigen nerseni umitpastukka tort sebep bar: eveli kökiregi baylavlı berik bolmak kerek* (31, 209).

Başqırd dilində feilin infinitiv forması –*ırğa/-erqə/-orğa/-örqə* şəkilçilərinə *kərək* köməkçi sözünün qoşulması ilə düzəlir: *keyenerqə kərək* “geyin-

mək gərək” (22, 172).

Müasir dilimizdə isə məlum olduğu kimi, vacib şəkli –*malı/-məli* şəkilçisi vasitəsilə yaranır.

“Dialekt və şivələrimizdə cümlənin xəbəri kimi işlənən vacib şəklinə çox az hallarda rast gəlirik. Vacibin vəzifəsini çox vaxt *gərək* köməkçi sözü ilə işlənən arzu şəkli görür” (18, 272).

Bu haqda da Ə.Dəmirçizadənin fikirləri maraqlıdır: “...görünür, bu şəkilçi müəyyən qohum dilli bir xalqın və ya bir tayfanın ifadə vasitəsi olaraq sonradan daxil olmuş və tədricən yayılmış bir şəkilçidir” (6, 103). E.Əzizov da məsələyə münasibət bildirmişdir: “Ümumiyyətlə, müşahidələr göstərir ki, *-malı/-məli* forması daha çox yazılı dildə işləndiyi halda, vacib şəklinin mənasını ifadə edən *gərək* –*a*, –*ə* forması danışqda daha geniş yayılmışdır” (8, 195). Danışq dilində *gərək* +*a/ə* formatının geniş yayılması onun qədimliyini göstərir.

A.Əlizadə isə qeyd etmişdir ki, “feilin vacib şəklinin morfoloji əlaməti olan –*malı/-məli* sovetləşmənin ilk günlərindən daha fəal işlənən forma olmuşdur ki, bu da yeni dövlət quruluşunun müxtəlif tədbirlərinin həyata keçirilməsinin vacibliyini göstərməklə əlaqədardır” (5, 249).

Oğuz qrupu türk dillərinin hamısında vacib şəkli *-malı/-məli* şəkilçisi vasitəsilə düzəlir. Türk dilində: *yazmalıyım, gitmeliyim*; qaqauz dilində *biz almalı, siz vermeli. Onnar vermeli*; türkmən dilində: *men qelmeli, sen okamalı* və s. (25, 159).

E.Əzizov *-maq gərək* formasının türkmən dilində də müşahidə edildiyini və bu zaman məsdərdən sonra mənsubiyyət şəkilçisinin də qoşulduğunu göstərir: *Qalla bizim özümüzünki: onu xökman paylaşmaqımız qerek* (8, 97).

“İş və ya hərəkətin vacibliyini, zəruriliyini ifadə etmək üçün işlənən *gərək* sözü bəzən özündən əvvəl feilin şərt forması ilə də işlənə bilər” (15, 269).

Çünki dedij, əlbətdə varsam gərək
Aparsavuz gərək

Türkmən dilində də “Kitabi-Dədə Qorqud”da olduğu kimi, *qerek* köməkçi sözünün feilin şərt şəklinə qoşularaq işlənilməsi halları mövcuddur. Şol kitap mende bolsa qerek (Эта книга кажется у меня) - “Bu kitab yəqin ki, mən-

dədir şəklində rus dilinə tərcümə edilmişdir. *Yene-de yarım saatdan televizor başlasa qerek* “Televizor, yəqin ki, yarım saatdan sonra açılacaq” (Телевизор начнет свою работу, наверное, через пол часа) (25, 158). Zənnimizcə, türk-mən dilində işlənən bu forma “Kitabi-Dədə Qorqud”da rastlaşdığımız vacib şəklinin reliktlə halıdır. Göstərilən nümunələrdə də vaciblik, gərəklik anlayışı hiss olunur. Lakin həmin nümunələr feilin şərt şəkli kimi səciyyələndirilmişdir. Analoji hal Qaraxanlı türkcəsində də müşahidə olunur: *biliglig kerek ked bütürsə işig, örüglüg kerek begke togsa kün ayçk* (30, 94).

Çağatay dilində də vacib şəkli *-sa+kerek* formantı ilə düzəlir (31, 207). “Qutadqu bilig” əsərində isə feilin vacib şəkli bəzən *-ğu, -gü* şəkilçisinə *kerek* sözünün qoşulması ilə düzəlir: *tapuğçı yangılsa okıtou kerek; negüke yangılmış ayıtğu kerek* (28, 150). Qeyd edilənlər *gərək* köməkçi sözünün qoşulması ilə düzələn feilin vacib şəklinin işlənmə tarixiliyinin qədimliyindən soraq verir.

Lazım şəkli

Feilin lazım şəkli hərəkətin icrasının lazım olduğunu bilidirir və feil kökünə *-ası* şəkilçisinin qoşulması ilə yaranır. Lazım şəklində olan feil məntiqi baxımdan gələcək zamana aid olur.

Ölməgə-yitməgə getməmişdim, yatacaq yerim genə bu xarab *olasıydı; nolaydı bənim evimə bir ləhzə baqaydıñız* (12, 38).

Bu sətirləri izah edən M.Rəhimov yazır: “...-ası,-əsi şəkilçisi istər Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində, istərsə də türk dilində müstəqil şəkildə, yəni heç bir yardımçı vasitə olmadan arzu-istək mənasında işlənərkən, əsasən, substantivləşməyə doğru gedən feili sifət formasında çıxış edir. Məhz buna görədir ki, çox vaxt cümlə üzvü kimi təyinlə təyin olunanı özündə birləşdirir və substantivləşdiyi üçün isim kimi hal şəkilçisi qəbul edir” (17, 230). Dastan mətnində işlənmiş *xarab olasıydı* ifadəsi “xarab olası ev idi” anlamındadır. Doğrudur, burada substantivləşmə var, amma hal şəkilçisi yoxdur. Onu da qeyd edək ki, tədqiqatçı bu sətirləri feili sifət deyil, məhz feilin arzu, istək mənalı lazım şəkli kimi izah etmişdir.

Ümumilikdə bu şəkilçinin lazım şəklini ifadə etməsi isə “Dədə Qorqud”un dili üçün səciyyəvi deyil, yəni az təsadüf edilir.

F.Zeynalov bununla bağlı yazır: “Məlum olduğu kimi, bu forma digər türk dillərində məhdud şəkildə işlənir. Bundan əlavə, oğuz qrupu dillərindən

başqa, digər türk dillərində bu forma ilə yaranan analitik feillər şəxs əks etdirmir, onlar şəxssiz olurlar” (21, 12).

Qeyd edək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından yuxarıda verdiyimiz nümunədə də şəkilçi işlənmişdir.

H.Mirzəzadə feillərə qoşulan *-ası* şəkilçindən bəhs edərkən, onu müzərə zaman, feilin qəti-gələcək zamanı kimi şərh etmiş və bildirmişdir ki, XVII əsrə qədər bu şəkilçinin feili sifət şəkilçisi kimi işlənməsinə çox az, gələcək zaman şəkilçisi kimi işlənməsinə isə daha çox təsadüf edilir (14, 261).

M.Rəhimov da lazım şəklinin tarixi mənbələrdə işlənmə mövqeyi haqqında fikir bildirmişdir: “Tədqiqat göstərir ki, *-ası, -asi* formasının lazım şəkli mənasını bildirməsi Azərbaycan dilinin XIV və sonrakı əsrlərə aid olan bir sıra başqa yazılı abidələrində də müşahidə edilir (17, 222). Müşahidələrimiz lazım şəklinin feilin digər şəkillərinə nisbətən zəif inkişaf etdiyini göstərir.

Şərt şəkli

Feilin şərt şəkli dastan mətnində kifayət qədər geniş yayılmışdır. Müasir dildə olduğu kimi, *-sa/-sə* şəkilçisi vasitəsilə düzəlir və bu zaman işin icrası müəyyən bir şərtə bağlanır

Oğul daxı neyləsün baba ölüb mal qalmasa, Baba malından nə faidə, başda dövlət olmasa (12, 36); Qaranıu dün içində yol azsaı umuı nədır? (12, 92); Ac görsəm, doyurdum, yalınca görsəm donatdım (12, 42); Üz-gözüıdə canuı varsı, oğul, xəbər maııa! Qara başım qurban olsun, oğul, saııa (12, 42).

Bu şəkilçi “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində bugünkü ədəbi dilimizdən daha məhsuldar, daha intensiv işlənmişdir. Ona görə də dastanın boylarında əksərən bütöv poetik təhkiyədə aparıcı motiv diriliyin şərtli təzahürüdür, ictimai həyatın şərtliliyi, şərtliliyidir. *-sa,-sə şəkilçisi* türk dillərinin hamısına məxsus olan, ümumtürkoloji səciyyə daşıyan bir şəkilçidir. Şəkilçinin funksiya dairəsi çox genişdir – leksik, morfoloji, sintaktik və üslubi yük daşıyır, nitqin ən zəruri məntiqi kateqoriyasının ifadəsinə xidmət edir. Tarix etibarilə çox qədimdir, ilk izləri minilliklər arxasından boylanır. Bütün bunlar göstərir ki, *-sa,-sə* şəkilçisi sonralar yaranmış, bu və ya digər türk dilinə məxsus olan spesifik şəkilçilərdən olmayıb, türk praformasından, türk dillərinin hamısına məxsus ilk ulu dildən və bəlkə də türk praformasının ayrıldığı ilk ana dildən gələn bir qrammatik vasitədir (32).

Bacarıq şəkli

Feilin bacarıq şəkli müasir dilimizdə *-a/-ə + bilmək* şəklində düzəlsə də, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında inkar formasını müşahidə etdik: burada *-a/-ə + bil + ma/-mə + zaman + şəxs şəkilçisi*. “Məqsədə müvafiq bir mənəni ifadə etmək üçün iki feildən istifadə edilir. Bu feillərdən biri əsas işi, digəri isə bacarıq məzmununu ifadə etməli olur” (11, 203).

“*Alam*” dedi, *alımadı* (12, 108); Əgər böylə öldürməzsən, bir dürlü dəxi öldüriməzsən, *bəllü bilgil!*” – *dedilər* (12, 41); *Uyxusun yeqəmadi, gerü yatdı-uyıdı* (12, 101). Dönə-dönə yaxşı savaq eylədi, kafir alam dedi, *alamadı* (12, 73). “*Başım tacı Qazan gələmədi*” *deyü izin izlədi, getdi* (12, 73).

Bu sətirlərdə *alımadı* dedikdə “ala bilmədi”, öldüriməzsən dedikdə “öldürə bilməzsən”, *yeqəmadi* dedikdə isə “yenə bilmədi” nəzərdə tutulur. Eyni zamanda açıq ə saiti qapalı i saiti ilə əvəzlənir.

H.Mirzəzadə Azərbaycan dilində tarix boyu bir qayda olaraq bacarıq formasını əmələ gətirmək üçün *bilmək* feilindən istifadə edildiyini, inkarda isə səs dəyişikliyi olduğunu (əsas feilə qoşulan *bil* feili özündən sonra inkarlıq bildirən *-ma, -mə* şəkilçisi qəbul etdikdə *m*-in geriyə təmsili ilə əlaqədar olaraq *bil* sözü tamamilə itir, yəni *m* ünsürü ilə qovuşaraq yeni bir şəkil alır) göstərmişdir (3, 273).

Sovet dövrü Azərbaycan ədəbi dil məsələlərindən bəhs edən A.Əlizadə feilin bacarıq şəkli haqqında yazırdı: “1920-1938-ci illərdə inkar formalı feillərdə şəxs şəkilçilərinin işlənməsində maraqlı bir xüsusiyyət də nəzərə çarpır. Müasir Azərbaycan dilində bir qayda olaraq əsas ilə *bil* feili birləşib *yaza bilmək, apara bilmək və s.* kimi mürəkkəb konstruksiyalarda əsasən, bacarıq, imkan mənalarında çıxış edir. Sovet dövrünün ilk illərində belə mürəkkəb konstruksiyaların, xüsusilə inkarlıq formaları ilə qısaldılmış şəkildə daha çox birinci, ikinci, üçüncü şəxsin təkində işləndiyi müşahidə edilir...” (5, 246).

Göründüyü kimi, A.Əlizadənin bəhs etdiyi forma məhz “Dədə Qorqud” dünyasından gəlmiş relikt halıdır.

Feilin bacarıq şəklindən bəhs edən A.Axundov yazır: “Göstərilən feil şəklinin təsdiq formasının ədəbi dil norması ümumxalq danışiq dilində qaldığı halda, inkar forması mühafizə edilmir. Xalq ümumi bacarıq şəklinin inkarını başqa cür işlədir: *yazammadı, deyəmmədi, yazmır, deyəmmir* və s. Bu deyiliş ədəbi dilin bədii üslubunda, xüsusən şeirdə də işlənilir. Bir ürək dünyaya

sigmamır ancaq” (1, 301). Həqiqətən də, göstərilən formalar bu gün yalnız dialekt faktı kimi diqqət çəkir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II c. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 464 s.
2. Axundov Ə. Azərbaycan dilçiliyində qrammatika konsepsiyasının formalaşması tarixi (feil). Bakı: Elm və təhsil, 2012, 356 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 3 cildə, I c., Bakı: Çıraq, 1997, 452 s.
4. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: Azərb. SSR EA nəşri, 1980, 510 s.
5. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (sovet dövrü). III cild, Bakı: Elm, 1982, 254 s.
6. Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı: API, 1999, 140 s.
7. Əlibəyzadə E. Azərbaycan dilinin tarixi. 2 cildə. I c., Bakı: Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 2007, 660 s.
8. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Dərs vəsaiti. 2-ci nəşri. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 348 s.
9. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (Təşəkkül dövrü tədris vəsaiti). Bakı: ADU nəşri, 1976, 156 s.
10. Hacıyev T. “Kitabi-Dədə Qorqud”un lüğət tərkibi haqqında/ “Kitabi-Dədə Qorqud” Ensiklopediyası. 2 cildə, I c. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi. 2000, s.113-116.
11. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. Bakı: Maarif, 1983, 320 s.
12. “Kitabi-Dədə Qorqud” Ensiklopediyası: I cild, Bakı: Yeni nəşrlər, 2000, 622 s.
13. Məmmədov C. Türk epik ənənəsində Dədə Qorqud. Fil.ü.f.dok. diss. Bakı, 1995, 138 s.
14. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: AU nəşri, 1990, 375 s.
15. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı: Azərbaycan Dövlət tədris-pedaqoji ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1962, 370 s.

16. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: 1980, 376 s.
17. Rəhimov M. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı: Azərb. SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1965, 266 s.
18. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 424 s.
19. Vəliyev İ.D. Orta əsr Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində feilin əmr şəkli./ Dilçilik coğrafiyası, tarixi, dialektologiya və türk dillərinin tarixi problemləri. Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi. Bakı: Azərb. Dövlət Univ., 1982
20. Vəliyeva G. Azərbaycan dialektologiyası. Metodiki vəsait. Bakı: Nurlan, 2008, 76 s.
21. Zeynalov F. Türk dillərində analitik yolla yaranan feil formaları. (Oğuz-səlcuq abidələri üzrə)/ Müqayisəli-tarixi türkologiyanın aktual problemləri. Bakı: Azərb. Döv. Univ., 1984, səh.3-19.
22. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка.М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1948, 275 с.
23. Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. М.: Наука, 1964. 298 с.
24. Серебrenников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М.: Наука, 1986,304 с.
25. Сравнительная грамматика русского и туркменского языков. Фонетика и морфология. I часть. Ашхабад: 1964, 380 с.
26. Татарская грамматика. Том 2. Морфология. Казань: Татарское книжное издательство, 1993, 398 с.
27. Урусбиев И.Х. Спряжение глагола в карачаево-балкарском языке. Черкесск: Карачаево-Черкесское кн. изд.-во, 1963, 232 с.
28. Ercilasun Ahmed B. Kutadgu Bilig Grameri. Fiil. Ankara: 1984, 254 s.
29. Ergin M. Türk dil bilgisi. İstanbul: Narodna prosveta, 1967,388 s.
30. Naceminoğlu N. Karahanlı Türkçesi Grameri. Ankara: 2003, 149 s.
31. Öner M. Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Ankara: 1998, 270 s.
32. http://www.dil-tarix-poeziya.gen.az/2_011.php/Q.Ş.Kazımov. Dil, tarix və poeziya. -sa, -sə şəkilçisi, onun praforma və derivatlarının, qrammatik və üslubi xüsusiyyətlərinin tədqiqi/

НАКЛОНЕНИЯ ГЛАГОЛА В ЯЗЫКЕ “КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД”

Ильхама Бабанлы

РЕЗЮМЕ

В статье говорится об употребляемых в языке “Китаби-Деде Горгуд” наклонениях глагола. Подчеркивается, что категория наклонения глагола, широко изученная в азербайджанском языкознании, вместе с тем и сегодня вызывает немало дискуссий. В целом, в пратюркском языке наклонения глагола были на достаточно развитом уровне. Это можно увидеть и на примере эпоса “Китаби-Деде Горгуд”, где проявляются все формы данной категории. Часть этих форм употребляется в рамках норм литературного языка, в то время как остальная часть привлекает внимание исключительно в качестве диалектных фактов.

Ключевые слова: *эпос “Китаби-ДедеГоргуд”, наклонения глагола, исследование, грамматика, тюркология, язык, письменный памятник.*

VERB MOODS IN THE “KITABI-DEDEGORGUD” LANGUAGE

Ilhama Babanlı

SUMMARY

The article talks about the moods of the verb used in the Kitabi-Dada Gorgud language. It is emphasized that the category of the mood of the verb, widely studied in the Azerbaijani linguistics, at the same time still causes a lot of discussions today. In general, in the Pra-Türkic language, the moods of the verb were at a fairly developed level. This can be seen in the example of the epic “Kitabi-Dada Gorgud”, where all forms of this category are manifested. Some of these forms are used within the framework of the norms of the literary language, while the rest attracts attention exclusively as dialect facts.

Keywords: “Kitabi-DedeGorgud”, verb moods, research, grammar, Turkology, language, writing monument.